

Stane Granda

POMANJKANJE ALI DO KDAJ JE MORAL BITI KRUH VAROVAN V ZAKLENJENI SHRAMBI POD SKRBNO VAROVANIM KLJUČEM?

Vprašanje prehrane oziroma vsakdanje preživetje je prva in nujna človekova potreba, ki zgodovinarje običajno zanima predvsem v času lakot in množičnih smrti. Pojavnost lakote in množičnih smrti je skozi vso zgodovino zelo odvisna »od razmerij moči in družbene neenakosti«. ¹⁷⁸

¹⁷⁸ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 7.

»Res je, normalnost je neopazna, toda zato še ne smemo pozabiti na pošten vsakdanji boj za preživetje in tudi ne na vsakodnevno pomanjkanje, ki je na meji lakote. Ni odveč, če spomnim, čeprav bi se morda zdelo samoumevno, da lakota ne pripelje nujno do smrti, to se zgodi le v redkih primerih, ko človek strada izjemno dolgo. Bolj vsakdanje je bilo živeti z lakoto, jo prenašati in premagovati.«¹⁷⁹

V nadaljevanju se bomo bolj kot z lakoto ukvarjali s pomanjkanjem, ki je bilo v mnogih okoljih permanentno, lakota pa njegov stalni spremljevalec, ki so se ga ljudje bali. Glede na to, da smo bili Slovenci do II. svetovne vojne večinsko kmetje, bodo ti deležni večje pozornosti. S tem ne zanikamo, da se problem lakote in pomanjkanja pri meščanstvu ni pojavljal. Posebno se je zaostрил po naraščanju delavskega proletariata in dobil oblike, ki ga kmečko okolje v zgodovini skoraj ni poznalo.

Vir problema pomanjkanja hrane izhaja iz naravnih danosti in človekovih sposobnostih obvladovanja teh danosti za proizvodnjo hrane.¹⁸⁰ Temu skoraj enakovreden problem so tudi vsakokratne družbene, zlasti posestne razmere. Zanimariti ne smemo tudi intelektualnih. »/.../ Vsak kmetovavec ne le z rokami, ampak tudi umom in premislekom in z modrostjo naj dela in naj gospodari, in naj brez vsih predsodb in brez nevida prevdarja in presojuje, kaj in kako da je boljši in koristniši ...«¹⁸¹ To vprašanje je v slovenskem zgodovinopisju pogosto obravnavano.¹⁸² Največkrat so se z njim ukvarjali v okviru sistematičnega raziskovanja agrarne zgodovine, lotevajo pa se ga tudi vsi zgodovinarji, ki obravnavajo naše podeželje na podlagi urbarjev in franciscejskega katastra. V slovenskem prostoru dobiva v zadnjem času nove poglobljene pristope, predvsem po zaslugi Žige Zwittera, okoljska zgodovina, ki več pozornosti namenja klimatskim spremembam in vplivom.¹⁸³ Nekateri te pristope časovno in regionalno še intenzivirajo.¹⁸⁴ Velik in pomemben prispevek z dotlej dokaj neupoštevanega vidika vloge in pomena kmečkih servitutov je s svojo izjemno monografijo v zadnjih letih prispevala tudi Alenka Kačičnik Gabrič.¹⁸⁵

179 Prav tam, str. 14.

180 Gl. dokaj specifične vidike pri razpravah in monografijah Jožeta Mačka, zlasti v: Maček, *Statistika kmetijske rastlinske pridelave za obdobje 1869–1939*; Maček, *Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo*, str. 363; Maček, *Uvajanje dosežkov agrarno-tehničnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941*.

181 Zalokar, *Umno kmetovanje*, str. 2.

182 *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I. in II.*

183 Zwitter, *Okoljska zgodovina srednjega in zgodnjega novega veka*.

184 Oitzl, *Gospodarstvo v prostoru Julijskih Alp*.

185 Kačičnik Gabrič, »*To smemo že tako dolgo*.«

NASTANEK PROBLEMA

Če bi teoretično iskali izvor problema, bi morali začeti pri delitvi vladarjeve zemlje na hube, torej zasebno kmečko lastnino. Sprva je na našem ozemlju bila večja ponudba plodnih površin, ki so bile predpogoj za delovanje podložniškega sistema. Zato imamo že okoli leta 1000 dokaj množično, čeprav razpršeno nemško kolonizacijo, ki se danes odraža predvsem v krajevnih imenih, kot so Nemška vas, Nemški hrib in podobno.¹⁸⁶ Zelo podrobno je nemško kolonizacijo v okviru freisinške posesti raziskoval Pavle Blaznik.¹⁸⁷ Koliko o tem sporoča naselitev nekaterih meniških redov, na primer cistercijanov, ki so imeli za del svojega poslanstva tudi pridobivanje obdelovalnih površin, ni enoznačnega odgovora. Za kostanjeviško cisterco vemo, da so krčili obsežne hrastove gozdove, katerih ostanek je Krakovski gozd, in tudi meliorirali zamočvirjena ozemlja.¹⁸⁸ Nekaj podobnega so morali opravljati tudi cistercijani v Bistri.¹⁸⁹ Zanimivo je dejstvo, da o naselitvi Uskokov ob koncu 15. in v 16. stoletju, ki je bila zadnja množična kolonizacija slovenskega ozemlja, še nimamo ustrezne monografije, pač pa obilo razprav, ki so pogosto povezane z vprašanjem pojava pustot.¹⁹⁰

Z drobljenjem celih kmetij, kolonizacijo, razraščanjem vaških obrti, odpiranjem rudnikov in fužinarstvom ter naraščanjem prebivalstva se je začelo vsakodnevno življenje zaostrovati. Ljudje so bili prisiljeni prehrambni primanjkljaj nadomestiti z dejavnostjo pri tistih in za one, ki so ponujali delo za plačilo v naravi ali denarju. Poleg velikosti kmetij in naraščanja prebivalstva se pogosto kot vzrok za pomanjkanje hrane navaja zgolj delitev kmetij, skoraj sistematično pa se ob tem pozablja tehnološki napredek v poljedelstvu, vinogradništvu in živinoreji. Ta resnica je nedvomno relativna. Verjetno drži, če kmetijo razdelijo na »prafaktorje«, gotovo pa ne, če je to početje smiselno in ima za posledico intenziviranje oskrbovanja površin ter večjo osebno zavzetost njenega lastnika. Človeški faktor je namreč v kmetijstvu izjemno pomemben. Gotovo se velja tudi strinjati z mnenjem, da sta

»pravica do dedovanja kmetije (pretežno zaprta oblika predaje posestva dediču, praviloma prvorojenemu) in realna delitev (delitev med vse dedne upravičence) /.../ imeli pri intenzivnem naraščanju prebivalstva enake socialne posledice: kjer so bili pozneje rojeni izključeni iz dedovanja ali kjer dediči niso mogli dobiti deleža, ki bi zagotavljal preživetje, se je večala armada ubužanih ljudi brez zemlje ali z malo zemlje.«¹⁹¹

186 Gl. obširno geslo Kolonizacija in populacija v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, I.*, str. 29. sl.

187 Lebar, Blaznik, Lunder in Eržen, *Bibliografija dr. Pavleta Blaznika*.

188 Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*.

189 Mlinarič, *Kartuzija Bistra*.

190 Simoniti, *Pustote v 14. in 15. stoletju*.

191 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 20.

Če bi bile delitve posesti tako škodljive, kot so želeli v preteklosti prikazati nekateri konservativni analitiki našega podeželja, bi morali obsojati tudi razkosavanje zemljiških gospostev in agrarne reforme. Tudi za agrarne razmere velja, da jih je treba obravnavati v času in prostoru. Če je že omenjena agrarna reforma v nekem času nujna, pa je njena ideološka in razredna zloraba pot v katastrofo in dobesedno lakoto.

Tolminski urbar iz 14. stoletja¹⁹² nam sporoča, da sta že pred formalno delitvijo hub na njej lahko živeli dve družini. Zdi se, da je drobljenje hub skoraj toliko staro kot njihovo oblikovanje. Na te procese so vplivali različni vzroki, vse do upadanja smrtnosti v 19. stoletju.¹⁹³ Formalno se je drobljenje končalo s kajžami, ki so bile manjše od četrtnine kmetije. Četrtninske kmetije, ki so imele različno manjšo količino zemlje, so še uživali individualno,¹⁹⁴ medtem ko bajtam ni pripadalo nič zemlje. Gostači niso imeli niti bajte in so bili stanovanjski podnajemniki. Kot smo že omenili, naj bi kategorija prebivalstva, ki nas zanima, imela polovico in manj kmetije.

Večina kranjskih kmetij je bila polovična, po drugih deželah pa je bilo običajno še slabše. Izjema je verjetno precejšen del Koroške. Kajžarji »so prav zaživeli šele v 16. stoletju«. ¹⁹⁵ Približno v istem času tudi gostači. »Poseben položaj je bil v Prekmurju. Tod so zemljiški gospodje že od 15. stol. dalje pritegovali vse večji del zemljišč v lastno obdelavo. Mimo tlačanov so že v 18. stoletju uvajali kot delovno silo poljske delavce. Le-tem je služila v dopolnilo za preživljanje zemlja v obliki majhne posesti, ki so jo dobivali v zakup. To drobno kmečko prebivalstvo se je ukvarjalo z obdelovanjem zemlje in je predstavljalo pravi agrarni proletariat.«¹⁹⁶ Zdi se, da bi h kmečkemu proletariatu morali šteti ne le prekmurskih poljskih delavcev, ampak vse od bajtarjev navzdol po vsem slovenskem ozemlju.

Poseben, v strokovni literaturi dokaj zanemarjen in nepoznan problem, je socialna vloga gorskopravnih zemljišč ali »Uiberlandgruende«, ki niso bila zane-marljiv socialni in gospodarski korektiv.¹⁹⁷ Z njimi se kmetje niso samo izognili vrsti podložniških tegob, ampak so bila tudi dobra osnova za gospodarsko osamosvojitvev.

Posestna statistika našega ozemlja je v resnici pretresljiva. V farah ljubljanske škofije na Kranjskem je bilo leta 1754 samo kajžarjev in gostačev 43 %.¹⁹⁸ V mariborskem okrožju je bilo v približno istem času 11,9 % polovičnih in 16,9 %

192 Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, Tolminski urbar iz leta 1377.

193 Pri podatkih o gibanju prebivalstva gl. Zwitterovo razpravo v: »Kolonizacija in populacija«, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog* (dalje: Zap).

194 Zap, str. 167.

195 Zap, str. 169.

196 Zap, str. 170.

197 Vilfan, *Od vinskega hrama do bajte*.

198 Zap, str. 103.

četrtnskih. Od 62,4 % kajžarskih enot v celjskem okrožju pa je bilo kar 17,6 % polovičnih, 25,4 % četrtnskih in 47,7 % kajž.¹⁹⁹ Proces drobljenja pa se je v naslednjih desetletjih samo nadaljeval.

Ob koncu fevdalnega obdobja, ki pa ni konec procesa delitve kmetij, je bilo stanje na Kranjskem naslednje: 8.367 celih ali večjih hub, 1.236 tričetrtnskih, 15.671 polovičnih, 987 triosminskih, 7.752 tretjinskih, 9.905 četrtnskih, 2.378 šestinskih, 2.811 osminskih in 69.606 manjših, ponekod pa je kar 32.433 gorskopravnih. Trend je bil nadaljnje drobljenje, saj je v začetku šestdesetih let odpadlo na posestnika 18 oralov in 60 stotin kvadratne klaftre, 1844 pa je imel še 22 oralov in 29 šestdeset stotin kvadratnega sežnja. Največje kmetije, gre za nekdanje podložniške posesti, so obsegale tri hube in so bile zelo redke.²⁰⁰ Huba, mansus, grunt,²⁰¹ ni določena s površino, ampak ekonomsko močjo, donosnostjo. Je temeljna gospodarska kmetijska enota, ki je omogočala vzdrževanje povprečne kmečke družine in zmogla predpisane dajatve oziroma obveznosti. Zato so zelo različne. V k. o. Bela peč, danes v italijanskem sosedstvu Rateč, je temeljna gospodarska kmetijska enota merila 28–198 oralov, v Žirovnici 7–26 oralov, v Šentjerneju na Dolenjskem 10–15 ... Ker je bila to izrazita ekonomska kategorija, sta lahko imeli večjo površino celo dvotretjinska in polovična kmetija. Razlika je v donosu. Podatki o donosih so bili v urbarjih. Kot osnovo za davke jih je upoštevala država do Marije Terezije, zemljiška gospodstva pa do odprave podložniškega sistema.

Na prehodu v 20. stoletje je Janez Evangelist Krek naštel na Kranjskem podeželju 55.192 kmečkih gospodarjev, ki jim je pomagalo okoli 130.000 družinskih članov, 27.943 poslov ter še 8.100 vdov, katerih položaj je bil posebno tragičen. Na Koroškem je bilo kmetov 26.293 s 46.946 rodbinskimi člani, 45.109 poslov in 3.300 vdov. Primorska naj bi imela 65.314 kmetov s 149.885 družinskimi člani, 17.997 poslov in 12.614 vdov. Na celotnem Štajerskem naj bi bilo 129.294 kmetov z 239.814 rodbinskimi člani, 130.706 poslov in 14.208 vdov. Kmečkih dninarjev naj bi bilo na Kranjskem okoli 17.000, Koroškem 20.622, na slovenskem Štajerskem 23.213, v Primorju 9.335, od tega skoraj pol v Istri, v tržaški okolici pa le 17(!).²⁰² Gotovo smemo v našo skupino vključiti vsaj dve tretjini ljudi, ki jih našteva Krek.

Leta 1931 naj bi Slovenija nudila sledečo posestno strukturo.²⁰³ Vseh kmetijskih obratov je bilo 154.600. Od tega jih je imelo 57 % do 5 ha oziroma 13,3 % vseh površin, 5–10 ha 18,7 % ali 16,2 % vseh površin, 10–20 ha 15,8 % ali 26,9 % vseh površin, 20–50 ha 7 % ali 24 % vseh površin in nad 50 ha 1,1 % oziroma 19,6 % vseh površin. Glede na podatke o oralih povejmo, da ti znašajo 0,575 ha.

¹⁹⁹ Zap, str. 170.

²⁰⁰ Felsenbrunn, *Statistische Tabellen über direkten Steuern im Herzogthume Krain*, str. 48.

²⁰¹ Podrobneje gl. v Zap str. 161.

²⁰² Krek, *Starostno zavarovanje kmečkega ljudstva*, str. 25–29.

²⁰³ Zupan, *Posestna struktura Slovenije*, str. 158.

Seveda pa je ta statistika slaba. Prepričani smo lahko namreč, da je imela najmanj številčna kategorija najboljšo zemljo, prva pa najslabšo. Seveda pa vse skupaj nekoliko maje dejstvo, da je slovenska veleposest z izjemo one v Prekmurju večinsko gozdna.

Posestni vidik je zelo pomemben in za razlaganje številnih procesov v slovenski zgodovini ključnega pomena. Za utemeljevanje pomanjkanja in njegove krutosti, ki se pogosto spreminja v permanentno lakoto določenih nižjih družbenih plasti, je na prvem mestu potrebno omeniti geografske pogoje, ki jim sledijo različni naravni pojavi: Valvasor pravi, da bi »Kranjska /.../ brzčas bila pravo jedro srečnih in rodovitnih dežel, kolikor ji ta toča njene sreče ne bi zmanjševala«. Letno naj bi bila uničena petina sadnih in drugih rastlin. Kmet in njegovi so morali trpeti pomanjkanje. Če se je nesreča ob letu ponovila, niso imeli žita za kruh in so ga delali iz drevesnih skorij.²⁰⁴ Pojavljale so se različne naravne katastrofe: od suš do poplav, pojavov raznih rastlinskih in živalskih bolezni, zlasti kug, ki niso povzročile samo poginov, ampak so pogosto ustavljale trgovanje z rastlinjem in živino. Dodatno so kmete ogrožale tudi vojne od srednjeveških fajd, kmečkih uporov, turških vpadov, avstrijsko-francoskih vojn vse do I. in II. svetovne vojne ter časov neposredno po njima. Vmes je prišlo do številnih drugih družbenih pojavov, pri nas zlasti do odprave fevdalizma, ki so jo mnogi občutili tako, kot da bi vanje udarila strela. Še večjo prelomnico je predstavljala dograditev železnice Dunaj–Trst leta 1857. Ta ni uničila samo donosnega brodarstva na Savi in furmanstva, ki sta predstavljala pomemben vir dohodkov kmečkega prebivalstva, ampak je s tem povezana tudi kriza železarstva in zaton velikega dela nekoč donosnih domačih obrti. Belo krajino je vse do I. svetovne vojne kruto tepla odsotnost železniških povezav, kar je v veliki meri vplivalo na verjetno največji odstotek ljudi, ki so šli s trebuhom za kruhom (kako povedna misel za našo razpravo!) v različne evropske države in zlasti v ZDA.²⁰⁵ Prekmurske Slovence je v izseljenstvo poleg zapletenih agrarnih razmer in odsotnosti sodobnih prometnih zvez poganjalo tudi pomanjkanje dela za tamkajšnji agrarni proletarijat po I. svetovni vojni.

Prihod kapitalizma je sprožil tudi razmah delavstva in njegovo koncentracijo v mestih. V mestih oziroma v kapitalističnem ekonomskem redu ni bilo organiziranih samoobrambnih mehanizmov ter med sosedske pomoči kot na podeželju. Beda proletariata je bila pogosto neprimerljiva s kmečko in ni slučaj, da je med proletariatom vzkliko prepričanje, da kmet, mišljeno prebivalec podeželja na splošno, ni nikoli lačen. Še posebej se je to vprašanje zaostriilo med I. svetovno vojno,²⁰⁶ v letih gospodarske krize po letu 1930 ter med in po II. svetovni vojni.

204 Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske III*, str. 311–312.

205 Sulič, »Zmanjkali so čez noč«.

206 Godina Golja, »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami ...«.

V letih 1941–1945, zlasti po kapitulaciji Italije, je na dolenskem podeželju pri-manjkovalo soli. V nekaterih krajih so partizani skušali pomagati celo s solitrom, misleč, da je nadomestek soli.²⁰⁷ Po koncu vojne je bila na podeželju izjemno kruta in brezobzirna »obvezna oddaja«. »Za Titoja nej bilou lejko ...« se še danes spominjajo tistih časov na Goričkem.²⁰⁸ »Najprej smo bili požgani, Italijani so nam ubili očeta, mama je umrla leta 1950. Ostali smo štirje mladoletni otroci. Po vojni so nam izsekali gozd. /.../ Pa obvezna oddaja. Dati smo morali volička, kravo pa za davke; še edino, kar je ostalo,« ve povedati neki Notranjčan iz Osred-ka.²⁰⁹ Povojni čas ni samo čas obnove in gradnje novega družbenega sistema. Drugi Notranjec ve povedati:

»/.../ Zaradi pomanjkanja, brezposelnosti in tudi govoric, da je na zahodu več demokracije in boljše življenje, se je v naslednjih letih ponovno pojavilo množično izseljevanje, tokrat ilegalno bežanje čez mejo v Italijo. V tistih letih je pobegnilo čez mejo v Italijo 17 fantov in 14 deklet. Večina teh mladih fantov in deklet je bila opredeljena kot politični prebežniki, čeprav so odšli s trebuhom za kruhom ...«

»Življenje v vasi pa je bilo nekaj let puščobno in osiromašeno.«²¹⁰ V tem kontekstu je treba ovrednotiti tudi bistveno širši problem množičnega ilegalnega in legalnega »odhoda na začasno delo v tujino« v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja.

O ZAPISIH PREHRAMBENIH STISK V PRETEKLOSTI

Raziskovanje problematike, ki je Thomasa Roberta Malthusa (1766–1834) pripeljalo do njegovega zastrašujočega principa populacije, vprašanje izhoda iz stanja, ki nastaja zaradi geometrijsko naraščajočega števila prebivalstva in aritmetičnega povečevanja pridelave hrane, ni neznanka našega prostora. Pogosto se s temi vprašanji ukvarja leposlovna literatura, poleg nje pa tudi etnologija in delno sociologija. Pravzaprav je govorjenje o slabih življenjskih razmerah, življenju v pomanjkanju, postalo nekakšna domena literarne zgodovine. Pri Slovencih je bolj ali manj uveljavljeno prepričanje, da so vsi naši literati reveži, čeprav imamo med njimi tudi gruntarske otroke, kot sta na primer Čop in Prešeren, pa tudi prave graščake, kot sta na primer prva slovenska pesnica Josipina Turnograjska in Janko Kersnik. Dragoceni in povedni so v tem pogledu objavljeni in neobjavljeni

207 Pripoved pokojne mame.

208 Huber, Občutenje druge svetovne vojne na Goričkem, str. 88.

209 Možina, Začetki oboroženih oddelkov, str. 250.

210 Sedmak, Na Jurščah sem doma, str. 32.

spomini. Tako se neki ameriški izseljenec iz Babnega polja domovine spominja, da so bili kot »jedidnevi«, ko se je naužil otroških dobrot (suhih lešnikov, celih jabolk v božičnem času, suhih hrušk, orehov), sveti večer, tepežen dan, novoletno jutro, ko so hodili voščit. Verjetno je pozabil velikonočni žegen, sicer pa se spominja samo pomanjkanja, ki naj bi bilo glavni vzrok njegovega odhoda v Ameriko.²¹¹ Pravih, zgodovinskih virov, poročil civilnih in cerkvenih oblasti ter statistik o splošnem pomanjkanju bi lahko bilo več. Mnogi, ki so prestali pomanjkanje, zaradi sramote o njem pogosto molčijo. Nerazumljivo pa je, da se z njim kitijo nekateri, ki so jim kruh odmerjale gospodinjske pomočnice in varuške.

Za slovenski prostor je v preteklosti veljalo splošno uveljavljeno prepričanje, da sta le Dolenjska brez Bele krajine in širše celjsko področje s Savinjsko dolino bolj ali manj sposobni prehraniti prebivalstvo, ostali pa morajo precejšen del hrane kupovati. Zato so toliko raziskovali tudi neagrarno dejavnost na podeželju. Ocene, da letna polovica hrane manjka, so verjetno preveč pavšalne in bolj opozarjajo na problem, kot pa ga v celoti razgaljajo. Potreben je regionalni pristop. Najslabše je bilo verjetno v Reziji, kjer naj bi pridelali le nekaj nad 20 % potrebnih živil. Nekoliko boljše, pa vendar slabo, je bilo v nekaterih predelih Beneške Slovenije, Ziljske doline, Gornjega Posočja, Bele krajine, Kočevske, Notranjske ... Dejstvo je, da je bilo pomanjkanje hrane ali bolje nekakšna racionalizirana skromna prehrana del vsakdana večine naših kmetov in dela meščanov. Seveda to ni nekakšna slovenska posebnost, ampak splošen evropski pojav. Kmetje in reveži naj bi bili prav zato samostanskim skupnostim ob njihovem nastanku vzor skromne oziroma nezadostne prehrane.²¹² Zanimivo je dejstvo, da so tudi Francozi ob zasedbi naših krajev v začetku 19. stoletja to takoj opazili. Ocenjevali so, da bi se Ilirija s svojimi pridelki in živino lahko preživela pol leta, kraška tržaška okolica in okolica Reke pa niti en mesec.²¹³ Josip Mal trdi, da je tretjina Kranjcev v začetku 19. stoletja živela od obrti, da je na Gorenjskem vse predlo.²¹⁴ Vodnikova trditve o zadovoljnem Kranjcu, da »ruda, kupčija tebe rede«, sporoča, da je na Kranjskem oziroma pri Slovencih poleg kmetijstva za preživetje ali človeka dostojno življenje nujna tudi dejavnost na neagrarnem področju. Verz ni tako naključen, kot si pogosto predstavljamo, še zlasti, če se spomnimo znamenitega kranjskega železarstva, ki je v tem času že tonilo.

O prehrani prebivalstva nam posredno zelo zgodaj, čeprav to ni njihov temeljni namen, povedo urbarji.²¹⁵ Nekaj malega o življenju ljudi je mogoče izvedeti tudi

211 Troha, *Božični in velikonočni spomini*, str. 60–65.

212 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 37.

213 Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 109.

214 Prav tam, str. 113.

215 Juričič Čargo in Žnidaršič Golec, *Vodnik po urbarjih Arhiva Republike Slovenije, I.*, str. 328.

iz raznih cerkvenih vizitacijskih poročil. Znameniti dnevnik Paola Santonina²¹⁶ v prelomnih časih iz srednjega v novi vek nam veliko poroča o hrani, vendar predvsem o tisti, s katero so mu postregli njegovi gosposki gostitelji. Bralec se samo sprašuje, kakšna je morala biti razlika v prehrani zemljiških gospodov in navadnega prebivalstva. Kljub temu je v njem marsikateri dragocen podatek: »Pa vendar ima ptujski okraj ob dobrih letinah na pretek kruha, vina in mesa, saj dobiš ta čas dva rejena junca za štiri dukate, dva hlebca kruha, lahkega, rahlega kot goba, belega, da boljšega nisem videl nikjer drugje, pa prodajajo za dva sol-da.«²¹⁷ Izjemno poveden, seveda za Kranjsko, je v tem pogledu Janez Vajkard Valvasor.²¹⁸ Našega vprašanja se neposredno ne loteva, dejansko pa zlasti v II. in III. knjigi govori o rodovitnosti posameznih krajev oziroma širših področij. Dragocenejši so konkretni podatki o hudih lakotah, na primer pomanjkanju in nezaslišani drugini leta 1622.²¹⁹

Z upravnimi reformami Marije Terezije²²⁰ je država prišla v bližnji stik z državljani in bila o njihovem položaju bolje obveščena. Nenazadnje tudi zato, ker je bilo med uradništvom kar nekaj uradnikov, ki nad fevdalnim sistemom ne le niso bili navdušeni, ampak so ga krivili za slabe obstoječe razmere. Tako terezijanski kot jožefinski kataster sta omogočila natančnejši vpogled v agrarne razmere. Sistematično pa so se vprašanja prehrane lotili s franciscejskim katastrom. Opisovalci so si enotni, da je prehrana skromna in enolična ter zlasti revna, kar se tiče mesa, ki ga ljudje uživajo kvečjemu ob nedeljah in praznikih. V ohranjenih operatih za Koroško je ugledni koroški zgodovinar W. Wadl našel izjemen dokument.²²¹ Podobnih za Štajersko, Kranjsko in Goriško še ne poznamo. Gre za tedenski jedilnik iz leta 1833 na župnijski posesti v Moosburgu, kjer je bil takrat župnik znameniti jezikoslovec in pesnik Urban Jarnik. Kot primerne ga za obračun stroškov prehrane ga je priznala še vrsta drugih koroških katastrskih občin celo z vzhodne Koroške. Primer ni idealen, je pa dovolj ilustrativen. Fara je bila sicer bogata, saj je imela 46 ha posesti z desetimi zaposlenimi. Imeli so kar nekaj podložnikov z okroglo 400 dni letne tlake, na farnem posestvu so redili 25 glav govedu in 15 prašičev. Njiv je bilo okoli 15 ha. Pridelovali so pšenico, rž, ječmen, oves, proso, fižol, grah, krmo in lan. Uveljavljena sta bila tudi že krompir in koruza. Vsako jutro so jedli ajdove žgance z mlekom. Za kosilo so jedli: v ponedeljek kašo s slanino, kislo mleko in kruh ali cmok; v torek polnjene rezance in kislo juho; v sredo ajdovo triplo in kislo mleko; v četrtek kruhovo juho, meso in

216 Santonino, *Popotni dnevnik*.

217 Prav tam, str. 72.

218 Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske, I-IV*.

219 Prav tam, XV. knjiga, str. 591.

220 Britovšek, *Uvajanje novih kultur*; Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture*, str. 147 sl.

221 Wadl, Was hat Urban Jarnik gegessen?.

zelje; v petek mlečno kašo, kisló mleko in kruh; v soboto polnjene rezance, kisló mleko in kruh; v nedeljo juho s kruhom, meso in zelje. Za večerjo: v ponedeljek pozimi krompir, v ostalih letnih časih pa kisló mleko, nezabeljen fižol; v torek ješprenj; v sredo nezabeljen koruzni zdrob (polento); v četrtek juho s kruhom ali loj s kislím mlekom; v petek nekakšne vlivance; v soboto mleko in žgance; v nedeljo pa ječmen s slanino s kožo. Zabela naj ne bi bila obilna. Na zelje naj bi vsak dobil okoli 1 dkg maščobe. K ajdovim žgancem je sodilo pol bokala mleka. Za težje delo, kot sta košnja ali delo v gozdu, so dobili bokal piva, kar je malo manj kot poldrugi liter. Letno je nanese okoli 170 litrov piva. Ob praznikih je bila hrana seveda boljša. Tedensko so za malico dobili po hlebec kruha, ki je bil težak okoli 4,5 kg.

Sumarni podatki so naslednji. Kmečki delavec je pojedel letno 46 kg mesa, od katerega je bilo 43,7 kg govejega, 1,4 kg telečjega in 1 kg svinjskega. Od pretežno živalskih maščob je bilo 1,5 kg slanine s kožo, 9 kg slanine in 8,2 kg masla. Neverjetna je bila poraba mleka, in sicer 275 l svežega in 155 l kislega ter približno 6 kg skute. Žitnih izdelkov so imeli: 40,1 % iz ržene moke, 28,9 % iz ajdove, 14,4 % iz pšenične, 6,9 % prosene kaše, 6,9 % ječmenove in 2,8 % koruzne. Kot vidimo, je ajda že izpodrinila proso, koruza pa se je kot krompir, tega je bilo letno 16 kg, komaj uveljavljala. 60 zeljnih glav je bila očitno neka kategorija. Zelenjave poročilo ne omenja, kar pomeni, da je bila manj pomembna. Tudi o olju ni besede. Perutninsko meso ni omenjeno, posameznik naj bi letno zaužil dve jajci.

V navedeni prehrani preseneča izjemen delež žit, vodita rž in ajda, pogrešamo zelenjavo, zlasti sočivje. Mleko je imelo izjemno pomembno vlogo in je v določeni meri, kljub pobiranju smetane, nadomeščalo maščobe in beljakovine. Samo vprašamo se lahko, kako je bilo tam, kjer si mleka niso mogli privoščiti v taki meri. Tam so kuhali na vodi, zabele pa je bilo toliko kot zgoraj, še manj ali nič.

Davorin Trstenjak je vpletel vprašanje prehrane tudi v čas revolucije leta 1848. V pozivu za podpiranje ideje Združene Slovenije, ki naj bi prinesla napredek Slovincem na vseh področjih in dvignila kvaliteto vsakodnevnega življenja, je Trstenjak zapisal, da je od njene uresničitve odvisno, ali bodo v prihodnosti Slovenci jedli »pšeničnjek« ali »ovsenjek«. ²²² Oves in ovsena kaša ali kruh sta bila marsikje smatrana za simbol najnižjega standarda, saj je bilo razširjeno mnenje, da ovsene slame ne je niti živina.

Opozorimo naj, da imamo za 19. stoletje na razpolago obsežno in kvalitetno razpravo Gorazda Makaroviča *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*. ²²³ Naj iz njenega drugega poglavja, *Sezonska pomanjkanja in lakote*, kot citat navedemo: »V 19. stoletju razširjena reka kažeta časovno opredelitev in bridko zavedanje

²²² »Bratje Slovenci po Krajnski, Koroški in Štajarski Deželi«, *Novice*, 19. april 1848, str. 67.

²²³ Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*.

o sezonskih pomanjkanjih: »Največja lakota je takrat, ko cveteta bob in grah« in »Oves kaže lat, mine glad« (Kocbek, *Pregovori*; Pleteršnik, *Slovar I*, str. 501). Spomladi so zaloge živil kopnele, jedli so že počešerke. Vsaj pri manjših kmetih, agrarnem pol proletariatu in proletariatu junija dostikrat ni bilo več živil, julija pa so bile že novine in še kaj, s čimer je bilo mogoče potešiti najhujšo lakoto. Ob dobrih letinah je bilo sezonsko pomanjkanje pač manjše, ob slabih letinah pa so morali biti občasni stradeži precej splošni.

Slabe letine zavoljo suše, moče, toče, kobilic in drugega so bile občasno navaden pojav, vendar razen v letih 1814, 1815 in 1816, ko so povzročile katastrofalno splošno lakoto v letu 1817, največkrat regionalno omejene. Splošno slaba in težavna so bila zlasti leta 1823, 1826, 1830, 1832, 1833, 1834, 1835, 1839, precej splošna lakota je bila v letih 1851 in 1852; slabe letine v drugi polovici stoletja so bile ožje območne narave.²²⁴

Do II. svetovne vojne v veliki meri držijo Makarovičeve ugotovitve za 19. stoletje. Do napredka na kmetijskem področju je sicer prišlo, v poljedelstvu so modernizirali orodje, uveljavljati so se začela mineralna gnojila, ki pa so bila za mnoge cenovno nedostopna. Vinogradniške predele je sredi petdesetih let prizadel oidij, ki mu je sledila peronospora, v osemdesetih letih pa še trtna uš,²²⁵ ki je bila za mnoge predele prava katastrofa in je dodatno vplivala na naraščanje izseljevanja. Napredovalo je sadjarstvo, najbolj pa živinoreja, ki je postala glavni vir dohodkov.²²⁶ Trst je bil za velik del slovenskega ozemlja nenasiten trg.

I. svetovna vojna zaradi svoje totalnosti ni prizadela samo vojakov, ampak tudi civilno prebivalstvo. Največji reveži so bili navadni vojni ujetniki, kajti za oficirje so oblasti bolj skrbele. Slovenski kmet je bil zaradi izgube stoletnih trgov največja slovenska žrtev nastanka Jugoslavije. Nič manj ga ni prizadela tudi konkurenca iz rodovitnejših predelov nove države. Živino in sadje je še bilo mogoče prodati, ostale kmetijske pridelke pa težko. Vesti o prodaji vina v vinotočih na uro so več kot zgovorni. Hudo je bilo tudi v predelih, ki so prišli pod Italijo. Zaradi italijanske vinske konkurence so se začele razmere naglo slabšati. Letnik 1922 so Vipavci zelo težko prodali, letnik 1923 jim je ostal v kletih, kar naj bi se na Vipavskem zgodilo prvič, odkar je rodila vinska trta. Koroško kmetijstvo takšnih pretresov ni utrpelo. Prav strah pred južnoslovansko konkurenco pa naj bi na nekatere kmete vplival, da na plebiscitu 10. oktobra 1920 niso glasovali s svojo nacionalno opredelitvijo.

Jugoslovanske kmete so zlasti prizadele posledice gospodarske krize iz leta 1929, ki so jo začeli močneje čutiti v začetku tridesetih let. Podatki, ki jih imajo

224 Prav tam, str. 158.

225 Seručnik, *Trtna uš*.

226 Gl. Zap, str. 343–394.

v svojih knjigah »agrarni komunisti« in podatki, ki jih o razmerah na podeželju prinašajo knjige Vinka Möderndorferja, Jožeta Kerenčiča, Janeza Marentiča in drugih, so nekaj najpretrsljivejšega, kar je mogoče prebrati o življenju naših kmetov v tem času. Pripadnika tega agrarno-komunističnega gibanja, učitelja Jožeta Jurančiča, Maistrovega borca in od leta 1925 člana KPJ, ustanovitelja in komandanta Rabske brigade, zapornika na Golem Otoku, se starejši šmarješki kmetje še spominjajo, kako jih je pred II. svetovno vojno spodbujal, naj gradijo sušilnice sadja, ker bo v vojni primanjkovalo tako sadja kot sladkorja.

Za II. svetovno vojno naj navedemo vsem dostopno delo Mojce Šorn *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno* in tam navedeno literaturo.²²⁷ Ker smo temeljne probleme povojnega obdobja že nakazali, nanje pa bomo opozorili tudi v zaključku, naj za ilustracijo dodamo, da že citirana Ivanka Huber za Goričko trdi, da so tamkajšnji kmetje

»najtežje občutili odvzem hrane (masti) ali vira hrane (krave), ki je omogočal preživetje celi družini. Prehrana na Goričkem je namreč v tem času temeljila na mleku (mlečni kaši, žgancih) in vrtninah (zelju, repi, krompirju), ki so jih sami vzgojili. Meso je bilo na mizi le izjemoma, in sicer ob težkem delu ali posebnem dogodku«. ²²⁸

To nam je že znano iz 19. stoletja.

PODOBE POMANJKANJA

Analiza franciscejskega katastra je »znanstveno« pokazala, da je Kranjska pridelala 2.309.816 mecnov (mecen znaša dva mernika) žita. V to so po posebnem ključu preračunali vse pridelke. Glede na število prebivalstva je leta 1849 potrebovala 2.861.568 mecnov. Minimalen primanjkljaj znaša 551.752 mecnov, ki jih je morala uvoziti.²²⁹ Čeprav je agrarna statistika med manj zanesljivimi, je bilo potrjeno v zgodovini velikokrat navajano dejstvo, da ima Kranjska pri hrani primanjkljaj. Ta je glede na naravne in druge danosti, ki oblikujejo kupno moč prebivalstva, različno učinkujoč. Najtežje je za one, ki imajo malo denarja in so prisiljeni živeti »iz rok v usta«. Podobnih izračunov za druge slovenske dežele ne poznamo. Marsikje je bilo, zlasti regionalno, še bistveno slabše.

Problem pomanjkanja, ko je človek malokdaj sit, strah pa ga je, da bo lačen, ni redek pri vseh, razen pri najbogatejših plasteh prebivalstva. Med kmeti bi na po-

²²⁷ Šorn, *Življenje Ljubljančanov*.

²²⁸ Huber, Občutenje druge svetovne vojne na Goričkem, str. 87.

²²⁹ Felsenbrunn, *Statistische Tabellen über direkten Steuern im Herzogthume Krain*, str. 42, 43.

dlagi lastnih analiz in pogovorov postavil tezo, da je polovična kmetija spodnja varna eksistenčna meja, vendar ne praviloma. Na podeželju so morali zlasti po veliki noči do prvih pridelkov pri porabi hrane biti zelo racionalni. V kletih in kamrah je marsičesa začelo primanjkovati, zaradi zgodnje vročine se je marsikaj pokvarilo. Obdobje najtežjega dela se je pokrivalo s previdnostjo pri hrani. Tudi za služinčad in posle je bilo odvisno, pri kom so služili. Načeloma so imeli isto hrano kot delodajalci, kar pa ni bilo pravilo. Bistvena razlika med prehrano poslov pri veleposestnikih, velikih in manjših kmetih je v njeni količini in zabeli, ne pa kvaliteti. Pomembna je bila tudi notranja hierarhija zaposlenih na podeželju. Če je bila kuharica lačna, je bilo z njo nekaj narobe. Zaslediti je vesti, da je grajski kletar dobival ostanke mesa z mize grajske gospode, kar je razumljivo zaradi dejstva, da je bilo poleg žita vino kot gornina glavni prihodek zemljiškega gospostva, torej je bilo njegovo delo odgovornejše.

Tožbe o pomanjkanju se vlečejo skozi vso zgodovino. Za ilustracijo si oglejmo nekatere iz 19. stoletja.

Če ni bilo naravne ali kakšne druge nesreče, na kmetiji oziroma gruntu niso bili lačni. Do sprememb je prišlo po njenih delitvah ali naselitvi bajtarjev in gostačev ter najemanju dninarjev. Načelno je veljalo, da se grunt ženi z gruntom. Kmetija je bila tudi med najstarejšimi socialnimi vaškimi ustanovami. Razen pri skopuhih je obstajalo nenapisano pravilo, da so skupaj z materami prihajali na delo tudi njihovi manjši otroci, ki za samostojno delo še niso bili sposobni. Ti so smeli biti deležni obrokov, ki so bili sicer pripravljeni za delavce. Neredko so najrevnejši smeli ostanke hrane odnesti domov, zlasti ob »likofih«. Število dninarjev na premožnejših posestih je bilo v nekaterih primerih tudi zunanji pokazatelj standarda lastnikov, ki so z najemanjem ljudi varčevali s trošenjem fizičnih sil družinskih članov.

Predvsem zaradi številčnosti podeželskega prebivalstva, ki je po upadanju umrljivosti otrok resnično naraščalo, je veljalo, da je bila bolj ali manj stalna lakota doma na podeželju. Ta je pri številnih kmetih sprožila želje in sanje o pojedinah, zaradi česar so ob praznikih in posebnih priložnostih, kot so na primer poroke, nekateri dejansko prešli vse racionalne okvire. Pri gruntarjih teh navad praviloma ni bilo. Kmete na prehransko nezadostnih kmetijah je namreč stiskal tudi strah pred lakoto, zaradi česar so se »tesnobno preobjedali, dokler je bilo sploh kaj hrane«.²³⁰ To dejstvo so zlorabljali številni in očitali kmetom, da so pri hrani nerasodni in razsipni, da ne mislijo na jutri. Še Janez Trdina, ki je zelo dobro razumel dolenjskega kmeta, je o njem zapisal: »Tod je silna potrata, o vsakem večjem delu in godišču morajo biti štruklji smetanovi ali špehovi, tudi potice in meso se vsaki čas žro. Baba speče potico, vtakne v njo zabele za celi teden dostatne, gre v nograd in tu se to poje

230 Prav tam, str. 38.

z gosti, družina pa potem nezabeljene jedi vživa ...²³¹ Številni kmetje so imeli tudi ponos in so se vsaj občasno hoteli po eni strani postavljati pred sosedi, znanci ali sorodniki, po drugi pa tudi doživeti trenutek razkošja, o katerem so sanjali. Tudi številne prave kmetije so morale živeti skromno.

»Zabeli se kaj slabo ali pa tudi nič, dolenske jedi so sploh slabo začinjene naj bo z maslom ali špehom. Hiše z velikimi rodovinami, ki so včasih obenem tudi krčme, zakoljejo samo po enega prasca na leto. Odkod bo zabela? Kako se more dobro beliti z maslom, ko imajo včasih še gruntarji le po eno kravo, največ po dve in se nese še tega mleka, ki se namolze, če je mesto blizu, vsako jutro po en bokal na trg, čeravno so zamuda, trud in škornje vredne gotovo (več) kot borni solda, ki se iztržijo.«²³²

»Slabejih hlapcev od dolenskih jih ni – ali treba je pomisliti, da je tudi zaslužek tako boren, da si ne morejo nič privarčevati, tudi z najboljšo voljo ne. Dokler so hodili od doma na »taberh«, padala je ali pristojnejša plača, ali če to ne, pa se je pilo vina, dostikrat več kot za potrebo in popapkalno mnogo potice in prekajenega. Hlapec v stalni službi teh dobrot nima. Njega in deklo tare jeza, da služi le za ubogo hrano brez nade, da se kedaj opomore, da je obsojen životariti, ne živeti, da nima nobene svobode in skoraj nobenega veselja. Delovanje podobno mu je živinskemu, tudi on sam priličuje se čedalje bolj v vsakem dejanju živini.«²³³

Ti citati kažejo, da je bila permanentna podeželska lakota zelo zapleten pojav in je imela številne gospodarske, socialne in celo psihične dimenzije.

Problem je bil vseskozi prisoten in se je navzven izražal na različne načine. Starejše ženske so še nedavno pripovedovale, kako se je bilo treba pred pričakovano snubitvijo prepričati, koliko ima snubčeva družina žita v kašči, poizvedeti, kako je v hiši zabelo, kakšne so njive, ali so podvržene suši in podobno. Za mnoge je bilo soočenje z realnostjo po poroki ena najbolj tragičnih izkušenj življenja. Imela je lahko različne vsebine in zunanje oblike, mogoče je bila ena najbolj odmevnih v tako imenovani lačni jalovosti žensk (pa tudi živine), ko zaradi slabe prehrane ni bilo zanositev oziroma oploditev.²³⁴ Pri Trdini naletimo na misel, da bi morala oblast v letih slabih letin poroke enostavno prepovedati, ker ogrozijo normalno medletno preživetje družine. Isti pisatelj je zapisal tudi prepričanje, da gospodinja, ki vzame iz shrambe kos zabele in je takoj nekaj ne odreže za drugič, ni vredna ne zaupanja ne zakonske zveze. Vemo za vesti, da so nekateri

231 Trdina, *Podobe prednikov*, str. 172–173.

232 Prav tam, str. 114.

233 Prav tam, str. 288.

234 Mogoče je druga plat te vsebine tudi rek: »Junij, julij, avgust, vino pij, pa babe pust.«

gospodarji, ki so bili notorični skopuhi ali so imeli svoje žene po pravici ali krivici za slabe gospodinje, najbolj nujno vsakodnevno hrano sami odrejali za dnevno potrebo. To je bilo marsikje tudi edino kuhinjsko opravilo meščanskih gospa, ki so zaradi statusa in poceni delovne sile imele gospodinjske pomočnice.

Kljub vsemu pa razlika med mestno in vaško prehrano vseeno ni bila takšna, kot so bili na primer prepričani dolenski podeželani. Ti so trdili, da vaški zvon zvoni: »Bob pa repa – bop pa repa«, mestni pa: »Vino prata pa salata – vino prata pa salata.«²³⁵ Šlo je bolj za vtis v smislu: »Jedli picka, pa se jim močnik pozna.« Bolj so se ločevali na reveže in premožne. Berač je bil berač, pa naj bo vaški ali mestni. Dokler ni v naša mesta prodrla množična obrt, je bilo mestne revščine verjetno manj, saj je bila ta v nekem smislu uravnavana z gospodarskim in socialnim potencialom mesta. Bolj je bila prisotna v obrtno-industrijskih krajih, ko je v njih prihajalo do gospodarskih kriz, ki so jih povzročale težave s surovinami ali prodajo. Ena najbolj pretresljivih pripovedi je ohranjena za področje Krope, Kamne Gorice in Železnikov. Ko se je tam ustavila produkcija, so bili prebivalci – delavci – praktično v trenutku brez virov dohodkov in s tem hrane in njihove žene so po okoliških vaseh prosile ter celo kradle poljske pridelke iz kašč in njiv.

Pri razpravljanju o stradanju je treba upoštevati še vsaj dvoje. Vloga kruha je bila tudi po prevladi gojenja krompirja v začetku 19. stoletja na podeželju in pri večini delavstva še vedno neprimerljiva z meščanskim odnosom do njega. Ob celodnevem delu na polju je bil praviloma za kosilo kos kruha in kozarec vina, le ob košnji in žetvi, zlasti »likofu«, je bila hrana bogatejša. Kruh je bil najpomembnejša sestavina hrane in njegova nezadostnost ali omejena ponudba je še do nedavnega sprožala hude občutke lakote. Izobraženci v italijanskih taboriščih med II. svetovno vojno, na primer Gonarsu, niso toliko tožili o lakoti kot kmečki ljudje, ki so samo razmišljali, kako bi delali in jedli kruh. Ti brezdelja niso znali uživati. Vajenci, ki so se prehranjevali pri mojstrih, so njih oziroma njihove žene oziroma gospodinje cenili glede na količino kruha pri in po obroku. Moški se lahko spominjamo svojega služenja vojaškega roka, ko je večina vojakov, kljub izdatni hrani, za občutek sitosti dnevno potrebovala še pol kilograma kruha. Ni slučajno že Homer označeval človeka kot »kruhojedca.«²³⁶ Tudi pri uveljavljanju krompirja konec 18. in v začetku 19. stoletja ni bil poglobljen kriterij, da je v primerjavi z žiti možno z njim pridelati na manjši površini več hrane, ampak da je iz njega mogoče narediti tudi kruh. Redkost in dragocenost kruha, ki je bil simbol življenja, je bila tolikšna, da je bila še generacija, rojena po II. svetovni vojni, vzgojena v navadi poljubiti košček kruha, ki je padel na tla. Oranje, kot pripravo za setev, so nekateri povzdigovali v kultno opravilo. Kot je znano, je znamenita podoba Jožefa II. kot orača vplivala celo na maršala Tita.

²³⁵ Trdina, *Podobe prednikov*, str. 155.

²³⁶ Cit. po Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 18.

Posebno poglavje v preteklosti je bila dijaška lakota. Resda dijakov ni bilo veliko, pa vendar so bili to običajno nadpovprečno pametni (kmečki) otroci, ki so zaradi srednje šole morali od doma s podeželja v mesto. Poročila o njihovih prezgodnjih smrtih zaradi jetike, posledic lakote in slabih stanovanjskih razmer so ena najbolj pretresljivih v našem časopisu. Kot poceni dijaško mesto na današnjem slovenskem ozemlju je v nekdanji habsburški monarhiji slovelo Novo mesto. Tamkajšnja gimnazijo so vse do začetka sedemdesetih let 19. stoletja upravljali frančiškani. Ti so dijakom pomagali tudi s hrano in celo konviktom – nekakšnim internatom, ki je deloval tudi po »podržavljenju« gimnazije oziroma v času med obema svetovnima vojnama. Hrana v njem je bila za dijake brezplačna. Surovine oziroma sredstva zanj so frančiškani »nafahtali« pri okoliških kmetih, premožnejših meščanih, delili pa so z dijaki tudi svojo bero. O njeni vsebini pove dovolj, da so prejemnike »franciškanske košte« imenovali »klosterski muc«. ²³⁷ Pokojni akad. dr. Emilijan Cevc, ki je nekaj časa tudi užival gostoljubnost novomeških frančiškanov, je zatrjeval, da je bila hrana pripravljena predvsem iz vseh oblik krompirja. »Da sem odrasel in preživel, se moram zahvaliti dolenskem krompirju!« se je spominjal časov, povezanih z bivanjem v dolenski prestolnici. Znana je bila tudi tamkajšnja dijaška kuhinja, ki jo je okoli leta 1900 v Rokodelskem domu ustanovil predsednik doma in gimnazijski katehet dr. Jože Marinko. »Bolelo ga je, ko je gledal bedo mnogih dijakov, ki so hodili po raznih dobrih hišah opoldne na kosilo, drugače pa so ostali brez hrane.« V njej je 60–80 revnih dijakov dobivalo »tečno in okusno hrano«. »Za kritje stroškov je osebno nabiral po mestu od premožnejših ljudi prispevke, ob počitnicah pa obiskoval župnije v bližnji in daljni okolici Novega mesta in tam pridigal in pozival premožnejše kmete, naj z živžem prispevajo za dijaško kuhinjo, kar je vsako leto obrodilo bogate sadove.« ²³⁸ Številni dijaki so živeli pri meščanih. Najrevnejši v hišicah za samostanom ali na Bregu, strmim predelom med kapiteljsko cerkvijo in Krko. Pravzaprav je bilo oddajanje sob in kuhanje za dijake edini zanesljivi vir preživljanja številnih »tet«. Plačilo je bilo ali v denarju ali v naturi, praviloma kombinirano. Janez Trdina nam je ohranil podatek o tarifi za čas okoli leta 1870.

»Dijaki (manjši) plačujejo v mestu 6 f na mesec, na mesta (nekateri; op. S. G.) celo po 5, s kruhom, kavo in z mesom v nedeljo vred. Kdor pošilja hrano sam, daje (letno. op. S.G.) 6 mernikov soržice (za kruh), ²³⁹ dva mernika pšenice za kavo in sploh 12 mernikov žita, zeljnih glav 50 etc v denarjih pa 26 f. V nedeljo ima meso in gorko potico, ²⁴⁰ sicer pa največkrat krompir, ali sploh zdravo hrano. Samo zvečer je premalo krumpirja za toliko ljudi.« ²⁴¹

²³⁷ Karlovšek, *Spomini*, str. 5.

²³⁸ Gnidovec, *Spomini dekana Karla Gnidovca, I.*, str. 10.

²³⁹ Soržičen kruh, mešanica pšenice in rži, je bil dokaj običajen. Mnogokrat sta žiti že na njivi rasli skupaj.

²⁴⁰ Domnevam, da ne gre za klasično potico, ampak nekakšen »štrudel«, slan ali sladek, kot je na primer prsna potica.

²⁴¹ Trdina, *Podobe prednikov*, str. 257.

Manjka podatek za stroške za krompir, repo in pa kurjavo. Če računamo, da je bila ženska dnina v tem času 20 kr, pomeni, da mati – dninarica – na mesec ni zaslužila toliko, da bi poskrbela za sina dijaka. Šele v takih primerih dobro razumemo, da ni bilo slabo biti »kloštrski muc«. Vsekakor je bilo življenje v mestu bistveno dražje kot na vasi. Trdina za leto 1871 navaja, da ena oseba za hrano potrebuje že 130 gld letno.²⁴² Težave pri preračunavanju v današnja denarna razmerja so velike. 20 kr je takrat stal kg prašiča žive teže, kar je danes okoli 1,8–2 evra, če pa dnino preračunamo v današnjo ceno, pa je to blizu 60 evrov. Oskrbnik Starega gradu²⁴³ je leta 1871 dobival 25 gld na mesec, bil je med slabše plačanimi, imel pa je hrano in stanovanje. Preračunano v današnjo ceno tamkajšnjega grčevskega vina, ki je slovelo kot eno boljših dolenjskih in je stalo 6 gld za vedro, znese danes okoli 350 evrov.²⁴⁴

Raziskovalec slovenske stavbne dediščine in umetnostne obrti Jože Karlovšek,²⁴⁵ sin premožnega kmeta, gostilničarja in trgovca iz Šmarjete, se spominja srednješolskih časov v Ljubljani v začetku dvajsetih let prejšnjega stoletja. Prehranjeval se je v Ljudski kuhinji za gradom:

»Za večerjo smo imeli vsa leta na enem krožniku nekoliko zabeljene polente, na drugem pa malo fižola ... Za kosilo smo imeli po navadi zelje ali repo ter krompir. V nedeljo pa celo še mali kos trde govedine. Seveda, ko sem prišel na stanovanje, sem bil zopet lačen. Za malico pa sploh nisem imel kruha in ga tudi po večini drugi dijaki niso imeli. Kako milo smo gledali, če je jedel kdo zemljo.«²⁴⁶

REŠEVANJE STISK

Civilizacija, v kateri bi bili vsi enaki, verjetno ni nikoli obstajala. Kljub velikim naporom posameznikov in političnih strank za zmanjševanje razlik in izenačevanje socialnega položaja gre družbeni razvoj dokaj uspešno predvsem v smeri enakosti pred zakonom. To je velik cilj, vendar osnovni družbeni problem, krivične in boleče socialne razlike, pa s tem ni bistveno manjši.

Med ljudmi prihaja do razlik iz različnih vzrokov, tudi osebnih in naravnih. Posamezne kulture sodimo tudi po tem, koliko so sposobne premagovati socialne razlike, zlasti kako pomagajo soljudem v stiski in ob pomanjkanju.

O nastanku slovenske župe, teritorialne, ne rodbinske skupnosti, ne vemo veliko. Prinesli naj bi jo s seboj v jugovzhodni alpski prostor. Ena njenih temeljnih

242 Prav tam, str. 341.

243 Prav tam, str. 332.

244 Vedro, predvidevamo, da avstrijsko 56 litrov, 230 litrov po 1,5 evra za liter pri proizvajalcu. Račun je malo zaokrožen.

245 Šumi, *Jože Karlovšek : poklic in poklicanost*.

246 Karlovšek, *Spomini*, str. 9, 10.

nalog je bila tudi skrb za pomoči potrebne člane skupnosti. Sredi 16. stoletja je vaškim skupnostim – občinam – to obveznost naložila tudi država, kar je potrdila tudi Marija Terezija. Jožef II. naj bi ustanovil tudi župnijske ubožne ustanove. Tovrstna socialna določila je imel tudi domovinski zakon iz leta 1863.²⁴⁷ To se je ohranilo v okviru domovinske pravice še v 20. stoletju.

Izrazito socialno nalogo so imele tudi najstarejše cerkvene institucije, zlasti samostani.²⁴⁸ O tem še danes pričajo ostanki nekaterih njihovih špitalov, ki so lahko dali kraju tudi ime: Špitalič. Absurd zgodovine je, da so za uboge po mestih skrbeli prvenstveno beraški redovi. Pomembno vlogo so opravili tudi meščanski špitali, katerih omembe so povezane z najstarejšimi omembami naših mest.²⁴⁹ Za ljudi, potrebne pomoči, so zelo zgodaj nastale tudi razne svetne in cerkvene ustanove.²⁵⁰ Njihovi pripadniki so naložili denar ali darovali nepremičnine. Obresti in najemnine so bile namenjene socialni. Po temeljni zamisli so bile večne, kajti glavnice so bile nedotakljive. V resnici so delovale do finančnih ali gospodarsko-finančnih prevratov. Obveznosti do ubogih v svojih vrstah so imeli tudi cehi in različne bratovščine. Oblast je v našem prostoru prvič posegla v to problematiko zlasti z naselitvijo križnikov v obmejna področja. Med obveznostmi župnij so znane zlasti »železne krave«. Jože Maček konkretno navaja za faro Laško:

»Umirajoči so namreč radi darovali cerkvi kako živinče, navadno kravo ali ovco. To živino je nato cerkveni ključar ustrezne cerkve prvotno dajal v rejo tako, da sta si cerkev in rejec prirejo delila. Pozneje se je uveljavila praksa, da je rejec plačeval letni činž od krave 10, od ovce pa 2 krajcarja. Leta 1740 je imela nadžupnijska cerkev v reji 76 krav in 16 ovac. Ta sistem reje je trajal do konca 19. stoletja, ko je prenehal.«²⁵¹

Vedno so obstajali tudi socialno čuteči posamezniki iz bogatih vrst, ki so skrb za uboge smatrali za svojo človeško dolžnost. Zelo stara je tudi socialna vloga hub, ki so posredno ali neposredno »skrbele« za kajžarje, gostače, dninarje in njihove družine. Zemljiška gospodstva so imela socialne obveznosti ob naravnih in zdravstvenih katastrofah, ki so prizadele ljudi in živino. Znani so nam podatki za zemljiška gospodstva, sicer za čas med obema vojnama, ni pa vzroka, da ne bi bila starejša praksa, da so v jeseni dala kisati veliko zelja in repe in to potem »prodajala« kot plačilo v naravi. Podobno je bilo v istem času tudi s kurjavo oziroma gozdno suhljadjo.

247 Rogelj, *Skrb za revne v Kranju*, str. 55 sl.

248 Kuhar in Mlinarič, *Samostanska kuhinja*.

249 Kos, *Gradivo za historično topografijo*, str. 92 oz. 363, Črnomelj 1349: domus hospitalis sancte Marie theutonicorum de Chernomel Novo mesto 1428: hospitale beatissime virginis Marie.

250 Maček, *Mašne in svetne ustanove na Kranjskem in v Avstrijski Istri*.

251 *Laški zbornik 2007*.

Pri obravnavi kmečkega življenja in dela v zgodovini je poleg neznanja prisotnih veliko predsodkov do fizičnega in še posebno kmečkega dela. Poglejmo samo izraz odmerjena in neodmerjena tlaka, ki je popolnoma napačen, saj gre dejansko za njeno vsebino in ne čas. Odmerjena je dejansko odrejena, določena, vezana na neko konkretno delo, pri neodmerjeni ali neodrejeni pa ga je grajski oskrbnik oziroma upravnik, ali kakor koli se je že imenoval, delo v obliki tlake sproti določil. Zelo se poudarja takšne in drugačne kmetove obveznosti, ki gotovo niso bile nekaj prijetnega, medtem ko se premalo omenja, da tlaka ni bila delo na akord, ampak je bil njeno merilo delovni dan, da so obstajali številni načini tlake, da so nanjo pošiljali otroke in starejše, da so vpregali živino, ki tega ni bila vajena ... Velja, da je plačani delavec na dan opravil za tri tlačanske dneve. Vprašanje prehrane tlačanov so reševali različno. Zanimivi so podatki v urbarju za Goriško, ki nam povedo nekaj več tudi o gospodovih proti obveznostih. Soseska Šempeter je morala kositi grajski travnik na Lijaku imenovan »Akrogla«. Vsaka hiša je morala dati kosca, od katerih je vsak dobil od zemljiškega gospoda 4 hlebce kruha, skupnost orno vina, 20 funtov svežega mesa in 4 funte slanine. Za vožnjo na grad so dobili hlebec kruha in pijačo.²⁵² Za Bukovico, ki je imela sedem podložnikov, je ohranjen podatek, da so morali vzdrževati most in zato dobili nekaj hlebcev kruha ter dve vedri vina.²⁵³ Za Števerjan imamo podatek, da takrat, kadar prinesejo podložniki činže, dobijo hlebec kruha in pol buče vina.²⁵⁴ Takšni podatki so v urbarjih redki, ker pravzaprav vanje ne sodijo. Več jih je v računskih knjigah, s katerimi pa se pri nas resno ukvarja šele Matjaž Bizjak.²⁵⁵ Ne idealiziramo, ampak zgolj opozarjamo, da so tudi ti podatki del zgodovine.

Pri Kočevarjih ter njihovih belokranjskih, dolenskih in notranjskih sosedih vidimo, da je bila za reševanje socialnega vprašanja, preživetja, potrebna tudi pomoč oblasti, konkretno deželnega kneza oziroma vladarja. Znameniti privilegij cesarja Friderika III. iz leta 1492, sprejet kot začasen in teritorialno omejen ukrep, je imel vse drugačno usodo. »Polastili« so se ga tudi drugi Dolenjci, zlasti Ribničani, ki so ga smatrali kar za svojega, Belokranjci in Notranjci. Zadnjič ga je potrdil Franc Jožef leta 1852, formalno pa ga je ukinil starojugoslovanski obrtniški zakon leta 1931.²⁵⁶ Slovensko zgodovinopisje njegovih učinkov do danes ni izmerilo. Ima pa mednarodno odmevnost.²⁵⁷ Mnogim krošnjarstvo ni omogočilo le preživetja, ampak tudi precejšnjo akumulacijo in prostorsko ter socialno mobilnost. Mnogi so se preselili v slovenska, zlasti dolenska mesta. Po

252 Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, str. 152.

253 Prav tam, str. 157.

254 Prav tam, str. 169.

255 Bizjak, *Ratio facta est*.

256 Gradišnik idr., *Križem svajt*.

257 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 47.

mnenju nekaterih so bili celo med našimi prvi izseljenci v Ameriko.²⁵⁸ Mnogi so obogateli tudi v slovenskem prostoru. Mogoče so za starejšo zgodovino v tem pogledu najbolj znameniti Kozlerji. Naj samo omenim primere iz polpretekle zgodovine: mariborske tekstilne industrialce Hutterje in novomeškega Medica, ki je ustanovil Labod in Novoteks ter eno danes vodilnih evropskih elektronskih firm Kapsch z Dunaja, v znanosti pa potomca naših Kočvarjev Hermana Knausa (1892–1970),²⁵⁹ soočeta znamenite Knaus-Oginove kontracepcijske metode.

Na kakšni pravni osnovi so iskali delo zunaj svoje pokrajine Rezijani, ni znano. Že v šestnajstem stoletju so bili usmerjeni proti Avstriji, Češki in Moravski. Domov so se vračali julija in avgusta, da bi pospravili seno, »drugega namreč ne morejo dobiti iz svoje nerodovitne zemlje.«²⁶⁰ Podobno velja tudi za Beneške Slovence, vendar so odhajali kot kmetje oziroma delovni migranti.²⁶¹

Čas Marije Terezije in Jožefa II. je za našo tematiko eden najbolj prelomnih obdobj. Upravno-socialne reforme so dobile gospodarsko-socialno vsebino: »Z uvedbo novih kultur: krompirja, koruze, novih oljnih rastlin in korenovk (sončnic, mak, rips, razne vrste buč, pesa, koleraba itd.) se je bistveno izboljšala prehrana prebivalstva ...«²⁶² Za seboj so potegnile tudi vrsto drugih agrarno tehničnih sprememb: od novega kolobarja do socialnih, katerih končni cilj so podložniki razumeli kot odpravo fevdalnega družbenega sistema. Nič ni bilo samoumevnega in vse skupaj je kljub temu, da je bilo dobronamerno zamišljeno, vzbujalo tudi kmečki odpor: tako rahljanje podložniškega sistema, odpravo nevoljništva, davčne zakonodaje kot relucijo tlake.²⁶³ Ob analizi odprave gozdnih služnosti, ki je bila z gozdarskega stališča nujnost, Alenka Kačičnik Gabrič ugotavlja tudi negativne plati za naše kmete: »Mnogi med njimi so bili prisiljeni opustiti kmetovanje, potreba po preživetju pa je prebivalce vodila v proletarizacijo in izseljevanje.«²⁶⁴ Podobno velja tudi za srenjska zemljišča.²⁶⁵ Problem oblastnih ukrepov je bil v tem, da so se porodili v okolju, ki je bilo bistveno drugačno od onega v večini dežel s slovenskim prebivalstvom. Tu so bili mali kmetje življenjsko odvisni od pravic na tuji lastnini in skupnih površinah.

Izjemno delo so opravile tudi kmetijske družbe po deželah.²⁶⁶ Koroška jo je dobila leta 1764 in je bila organizacijsko vzor drugim, sledile so goriška, štajerska

258 To je v zasebnih razgovorih rad zatrjeval akad. prof. dr. Janez Stanonik, prvi predstojnik Inštituta za slovensko izseljenstvo SAZU.

259 Petrovič ml., *V Kočevje pa že ne*.

260 Perusini, *Rezijanski izseljenci*.

261 Bade, *Evropa v gibanju*, str. 98.

262 Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*, str. 159.

263 Maček, *Relucija tlake v slovenskih deželah*.

264 Kačičnik, »*To smemo že tako dolgo*«, str. 388.

265 Sunčič, *Komisije za agrarne operacije 1885–1945*.

266 Zap, str. 525 sl.

in kranjska. Glede slednjih je med zgodovinarji veliko nerazumevanja, saj se vrstijo trditve, da v njih skoraj ni bilo kmetov. Značilno je, da to običajno trdijo tisti, ki so jim kmetje zadnja skrb v življenju. Dejansko to niso bili kakšni kmečki sindikati, ampak visoko strokovne družbe, kjer naj bi delovali strokovnjaki. Kot take so se resnično videli mnogi ugledneži, od državnih uradnikov preko cerkvenih dostojanstvenikov do plemstva. Upoštevati je treba, da so te ustanove rezultat prevladujočega fiziokratizma, in vsak si je želel dokazati, da je »in«. Številne »napredne« je motil velik del navadnih duhovnikov v njih, ki naj bi bili brez vpliva. Žal je tako, da je vse, kar je zapisanega, izpod rok ljudi s kolarjem: od Jonkejevega čebelarstva preko Pirčevega sadjarstva, Vrtovčevega vinogradništva in Zalokarjevega *Umnega gospodarstva*. Bili so tudi edini, ki so živeli med kmeti in z njimi. Plemstvo jim je bilo, razen redkih izjem, povsem odtujeno. Desetletja so kmetijske družbe delovale predvsem preko tiska in vzornih posestev, šele konec 19. stoletja, zlasti v času po trtni uši pa s potujočimi učitelji. Kjer pa ni duhovnikov, tudi kmetov ni. Tako na čebelarskem kot tudi sadjarskem in živinorejskem področju so njihove zasluge neverjetne, da o vinogradništvu v času po trtni uši niti ne govorimo. Z dvigovanjem kvalitete pridelkov in proizvodov, sort in pasem, seznanjanjem tehničnih novosti in kmetijskih standardov so jim omogočali tudi lažji dostop na za kapitalizem vseмогоčen trg.

Pridobivanje gotovine je bila stoletja kvadratura kroga agrarne produkcije na našem ozemlju. Manjkalo je mest ali natančnejše trgov. Tu ljudje še tistih nujnih, od ust pritegnjenih viškov, niso imeli komu prodati. Pri tem zgolj opozarjamo, da ugotovitve v veliki meri veljajo tudi za prebivalce manjših mest in trgov, kjer je velika večina tržanov in meščanov tudi kmetovala in je obstajala v velikem delu prehranska samooskrba. Vsekakor drži trditev, da so bila naša mesta, ko so meščani odšli na svoja polja, skoraj prazna. In to celo premožni! Naj samo za ilustracijo dodamo, da je Ivan Medic, ustanovitelj Laboda in Novoteksa v Novem mestu, pred in po drugi svetovni vojni tudi sam vzredil dva ali tri prašiče letno. Podobno je bilo tudi pri številnih mestnih hišnih lastnikih in celo najemnikih stanovanj. Na to še marsikje spominjajo dvoriščni in pritlični prostori starih hiš, ki so pogosto imele v pritličju klet za prsnenino,²⁶⁷ slamo, seno in manjši prostor za kravo in svinjake. Na to še danes opozarjajo vhodna ali stranska vrata njihovih hiš in dvorišč, ki so omogočala dovoz kmečkih vozov.

Denar je z gospodarskim napredkom, zlasti pa kapitalizmom, postajal ključni problem vsakodnevnega življenja. Znani so primeri nekdanjih grajskih hlapcev, ki so živeli v grajskih hišah in prejeli minimalno gotovinsko plačilo. Ko so ti ob nedeljah od maše zavili k mesarju in v culici domov nesli meso za nedeljsko

²⁶⁷ Besede ni v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. Pod to smo razumeli krompir, peso in repo, tudi vsebino za svinjski kotel.

kosilo, so jim manjši kmetje, čeprav so bili po nepremičninskem premoženju nedvomno bogatejši, vendar kronično brez gotovine, močno zavidali. Med idejami Janeza Evangelista Kreka v zvezi s kmečkimi zadrugami zasledimo tudi misel, da bi te morale od kmeta prevzemati pridelke, jih prodati in poravnati davke. Tako je nameraval rešiti problem odnosa med kmetijstvom in trgovino, ki je danes prignan do skrajnosti, saj naj bi od kmetijskih izdelkov, ki so na policah marketov, kmetov prihodek znašal le še nekaj nad 10 %, pri kruhu pa še manj.

Kako pomembno vlogo ima trg za podeželje, kaže ravnanje gornjesoških in beneškoslovenskih vasi, katerih prebivalci so po II. svetovni vojni množično emigrirali, ker si niso mogli predstavljati nedosegljivosti stoletnega furlanskega kupca njihovih že tako skromnih tržnih viškov. Primer Breginja, katerega prebivalci so se po II. svetovni vojni praktično kolektivno preko noči izselili v Italijo, je dovolj zgovoren. V takih razmerah se je v obmejnem prostoru z Italijo razširilo nekdanje po Dolenjski in Beli krajini zelo razširjeno tihotapstvo, ne samo soli in tobaka ter potrošnih dobrin, ampak tudi živine, predvsem konj. Ni slučaj, da so po II. svetovni vojni na zborovanjih tamkajšnji ljudje preverjali ljudskost nove oblasti z vprašanjem, ali bo poslej »šverc« uradno dovoljen. Brez njega si namreč preživetja niso mogli predstavljati.²⁶⁸

Pridobitev gotovine, ne pa posest, je postala poglobitveni problem podeželja. Vprašanje prehrane se je po letu 1848 zaostriilo. Kapitalizem v številnih primerih na podeželju ni prinesel pričakovanega izboljšanja. K temu je nemalo prispevala industrijska revolucija, ki je v veliki meri uničila domačo obrt, predvsem pa povečana vloga denarja. Če je verjeti poročilom Janeza Trdine, so se življenjske razmere zelo poslabšale. Prav zaradi nujnih potreb po denarju so namreč mnogi prehranski artikli, ki so bili nekdanje porabljeni doma za priboljšek, kot so maslo, smetana, slanina, tudi fižol, perutnina, jajca in tako dalje, postali predmet drobne prodaje kmetič. To je njihovo že tako nemajhno vlogo v kmetijstvu še povečalo. Pravzaprav je do danes obstalo pravilo, da gredo »ženski dohodki« za tekoče družinske potrebe, »moški« pa za večje investicije. V naših krajih so se pomnožili številni prekupčevalci. Med njimi so bile tudi številne ženske, zlasti v zaledjih rudarskih krajev. Nekdanja zemljiška gospostva, sedaj veleposesti, ki večinsko te ekonomske tranzicije niso bila sposobna izvesti, so bila vse bolj zadolžena. Po Dolenjski so odmevali stečaj prezadolženih Langerjev (dejanska lastnica njihovih Pogancev je bila že od leta 1811 I. avstrijska hranilnica na Dunaju, ki jih je 1885 prodala nekemu Seemanu),²⁶⁹ rubežni postopki pri grofih Margheri z Otočca, prodaja Šrajberskega turna vrhniškema trgovcema.²⁷⁰ Vprašanje gotovine se je

268 Pripoved dr. Bojana Godeše za Logatec.

269 Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 373.

270 Prav tam, str. 491.

zaostrilo zlasti med gospodarsko krizo v začetku tridesetih let 20. stoletja, in to ne le pri kmetih. Potomka lastnikov Klevevža je nedavno pripovedovala, da se je oče, ko je opazil prihajanje »financarjev«, tako skrnil, da ga cel dan niso našli.

SAMOPOMOČ

Na našem podeželju je vse do nedavnega obstajala velika solidarnost. Mnogi so kmečka dela, tudi zaradi pomanjkanja delovne živine, lahko opravili le ob med sosedski pomoči. Edino plačilo zanjo je bila malica oziroma »likof«. Precejšnje obveznosti je na tem področju imela tudi kmetija ali grunt, zlasti glede sorodstva in bližnjih sosedov.²⁷¹ Ob tem pa ne gre pozabiti, da so še posebno v Slovenskih goricah številni lastniki obsežnih vinogradov viničarskim otrokom v času zorenja grozdja, ki bi lahko potešilo vsakodnevno lakoto, najstrožje prepovedali vstop v vinograd.

Vso zgodovino so bile zelo običajne tudi razne lokalne ali regionalne, pa tudi širše denarne ali tudi materialne nabirke za stradajoče ali pomoči potrebne. *Novice* poročajo 6. junija 1860, da je na pomoč stradajočim Notranjcem priskočil celo cesar. »Poleg denarja so Pivčani dobili tudi živeža in semena. Okrajni predstojnik Šušteršič je s pomočjo župnikov in županov delil koruzo, ajdo, ječmen, fižol in krompir.«²⁷² Podatke o njih najdemo v številnih krajevnih zgodovinah, kasneje pa tudi časopisju. Mednacionalnih ali političnih napetosti v takih primerih ni čutiti. Tako na primer poročja *Laibacher Zeitung* št. 24/1866 o stanju prispevkov za Dolenjce.

Omenili smo tudi vlogo sosesk in nekaterih srednjeveških korporacij, ki tudi delno sodijo v to obliko. Da bi izničili vlogo posrednikov in zlasti vaških oderuhov, se je začelo zadružno gibanje na podeželju. To na proizvodnem področju ni dalo velikih rezultatov, na posojilniškem pa. Žal delavstvo ni opravilo pričakovanega poslanstva.²⁷³ K izboljšanju vsakodnevnega življenja in zmanjševanju posledic pomanjkanja so veliko prispevali različni gospodinjiski tečaji, gospodinjске šole in dejavnosti. Veliko delo so opravili sindikati, ki so se jih ravno zato polastile različne politične stranke, zaradi članarin pa tudi kriminalno-politične združbe.

Ne smemo pozabiti tudi številnih posameznikov, ki jih je navduševala filantropija. Tako Miha Preinfalk označuje lastnika sevniškega gradu. Še kot oskrbnik oziroma zakupnik gospostva je v obdobju lakote (1796–1803) prebivalcem delil žito, podobno pa je ukrepal tudi po koncu Napoleonovih vojn (1815–1816), ko ni pomagal le svojim sevniškim, temveč tudi sosednjim rajhenburškim podložnikom.

271 Puconja, *Slovenska kmečka kultura*.

272 Lutar, Pivški človek v Vilharjevem času, str. 271.

273 Lazarevič, *Zadružništvo v Sloveniji*.

Prav tako je prebivalstvu priskočil na pomoč, ko se je z ustanovitvijo Ilirskih provinc in meje na Savi popolnoma ustavila trgovina s Kranjsko.²⁷⁴ Lastnik mokronoškega gradu baron Mandel je sezidal leta 1817 v Mokronogu dominikalno žitnico, da bi pomagal kmetom in jih obvaroval pred lakoto. Očitno gre za odmev neke širše akcije kot tudi zadnje množične lakote.²⁷⁵ Leta 1848 naj bi metliški kmetje uničili mestno žitnico, ki naj bi tudi imela neko podobno vlogo. Na primerih novomeškega frančiškanskega konvikta in ljubljanske ljudske kuhinje smo opozorili na tovrstne meščanske ustanove. Danes tako aktualne ženske študije se tega razmeroma množičnega vprašanja ne lotevajo, oziroma socialnemu vprašanju namenjajo premalo pozornosti. Nerazumljivo je dejstvo, da eno izmed ustanoviteljic za ljubljansko revščino izjemno pomembne Ljudske kuhinje, Hedwigo pl. Radics – Kaltenbrunner,²⁷⁶ »uradne zgodovinarice ženstva« bolj ali manj ignorirajo. Ljudska kuhinja je bila ustanovljena leta 1877, tri leta po ustanovitvi podobne kuhinje na Dunaju, in je delovala, zadnje obdobje bolj ali manj zgolj komercialno, do slovenske osamosvojitve. Seznam slovenskih ljudskih dobrotnikov je seveda bistveno daljši in sega vse do povojne dejavnosti Valentina Meršola in Janeza Hladnika, ki je poskrbel, da je Argentina sprejela slovenske begunce.

Poleg samopomoči bi morali izpostaviti tudi samoorganiziranost, s katero so zasloveli slovenski izseljenci v zahodni Evropi in prekomorskih deželah. Znane so zlasti podružnice Slovenske narodne podporne jednote v ZDA, ki je bila sicer zavarovalna družba, je pa nudila veliko pomoč našim rojakom v socialnih stiskah, ob boleznih, poškodbah ali svojcem ob smrti.

Naj v zvezi s tem opozorimo na nekakšno predzgodovino samoorganiziranosti v iskanju dela za premagovanje pomanjkanja. Prebivalci ne-vinogradniških področij nad Vipavsko dolino še danes ohranjajo izročilo, kako so pozimi hodili v dolino okopavat vinograde in dobili plačilo v žitu ali vinu. Znano je, kako so Prekmurci hodili na ozemlje Madžarske, Slavonije in Vojvodine ter prihajali domov s plačilom v pšeničnem zrnju. Nekateri premožni belokranjski kmetje so tudi plačevali sezonsko delo sosednjim Hrvatom s plačilom v žitu. Podoben odnos je bil med velikimi kmeti na Murskem polju ter prekmurskimi in medžimurskimi kmeti. Ne samo na Notranjskem, ampak praktično po vsem slovenskem hribovitem, kmetijsko izrazito pasivnem področju, je bila v 19. stoletju, zlasti po izgradnji železnice do Trsta in prenehanju furmanstva navada, da so moški hodili sekati drevje na Hrvaško, v Srbijo in celo Romunijo. Odhajali so okoli sv. Mihaela, 29. septembra, ali sv. Luke, 18. oktobra, ter se vračali okoli velike noči ali sv. Jurija.²⁷⁷ Delo je bilo posebno privlačno, ker je bilo plačilo v gotovini. Udeleževali so se ga

274 Preinfalk, *Plemiške rodbine na Slovenskem*, del 3.

275 Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 513.

276 Žigon, *Dunajčanka v Ljubljani*, str. 164, 165.

277 Lutar, *Pivški človek v Vilharjevem času*, str. 269.

celo posamezni gruntarski sinovi, v čemer so mnogi videli njihovo požrešnost, saj so odjedali zaslužek onim, ki na svoji zemlji niso mogli preživeti.

ZAKLJUČEK

Slovensko zgodovinopisje problem pomanjkanja pozna. Ker pa je bil zelo trdoživ oziroma dolgotrajen, ga lahko označimo z vprašanjem, do kdaj je bil v naših domovih kruh v shrambah pod skrbno varovanim ključem. Tako kot mu ne moremo natančno določiti začetka pomanjkanja, imamo težave tudi s koncem, čeprav smo ga nekateri doživeli. Postavili bi ga v leta po II. svetovni vojni, vendar regionalno in glede na značaj naselja (ruralno ali urbano) različno. Vsekakor gre za konec nekega procesa, ne trenutka. K odpravi pomankanja so, zlasti na podeželju, veliko prispevali hladilniki, zlasti pa zamrzovalne skrinje. Za vsakodnevno življenje in standard našega socialno nižje stoječega prebivalstva, zlasti polkmetov, so neprimerno pomembnejše kot pa pralni stroji ali angleška stranišča. Tudi uvedba farmske reje perutnine, ki je izbrano »delikateso« spreminila v vsakodnevno ceneno hrano, zgodovinsko še ni ustrezno ovrednotena. Enako velja za rejo jajc. Niso še daleč časi, ko so revne matere spraševale bolnega otroka: »Ali bi jedel cvrtje?« Na poželjiv, pritrdilni otrokov odgovor je mati odgovorila: »Ja, to že prav, ali kako ga boš jel, ko ga nej!«²⁷⁸ Če so bila jajca v našem otroštvu prvo zdravilo, so danes nekaj vsakdanjega. V Sloveniji vzredimo letno okoli 370 milijonov jajc, porabimo pa med 350 in 400 milijoni. 170 milijonov jih vzredi 48.000 manjših kmetij, ostalo pa pet velikih podjetij.²⁷⁹ Seveda je ob tem treba upoštevati tudi gradnje velikih hladilnic in komunikacij, ki so oskrbo olajšale. Preteklost na prehranbnem področju nam dobesečno uhaja. Ni nam »ušla« samo znana kranjska pšenica, ampak tudi mnogo vrst domačih živali, od kokoši, prašičev in krav. Danes volov praktično ni več. Enako prezrta in zgodovinsko neovrednotena je uvedba zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja kmetov in tistega dela obrtnikov, ki tega niso bili sposobni plačevati. Uvedeno je bilo približno v istem času, ko je potekala modernizacija naših domov. To so največji socialni dosežki nekdanje »ljudske« oblasti in so jih kot take priznavali tudi njeni največji nasprotniki in sovražniki. Po II. svetovni vojni je oblast, ki je problem prehrane očitno dobro poznala,²⁸⁰ ob deagrarizaciji in industrializaciji našega podeželja poskrbela najprej za delavske menze, kjer je bila hrana sveža, zadostna in poceni, kasneje pa so skrb za tovarniške prehranske obrate, ki imajo še

²⁷⁸ Trdina, *Podobe prednikov*, str. 126.

²⁷⁹ Zakaj šef Jate Emone, str. 12, 13.

²⁸⁰ Spominjam se nekega družinskega prijatelja partizana, ki je bil »šef« velikega skladišča s hrano. Na vprašanje, zakaj si je za nagrado za udeležbo v NOB izbral to službo (ponujali so mu celo službovanje v Titovi gardi), izbral ravno vodstvo skladišča, je pojasnil, da si je že med vojno prisegel, da bo v primeru preživetja in zmage vzel samo tako službo, ki bo zagotavljala, da ne bo nikoli lačen.

danes marsikje zavidanja vreden nivo, prevzela podjetja neposredno.²⁸¹ Ob obisku Anglije leta 1971 me je pretreslo opazovanje tovarniških delavcev, ki so hodili na delo z malico v kanglicah, česar pri nas, razen ko je šlo za manjše skupine delavcev v kmetijstvu in gozdarstvu, ni bilo več opaziti.

Kolikor sem mogel ugotoviti, se je ta latentna lakota v smislu skrbnega varčevanja in boja s pomanjkanjem končala nekako v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Upali smo, da trajno, vendar je zadnja gospodarska kriza, ki je izbruhnila pri nas leta 2008, pokazala, da trajnih, večnih izboljšav na socialnem področju ni. Zopet se je tako pri otrocih kot delavcih pokazala latentna lakota.

Mogoče je ravno stalno soočanje s pomanjkanjem naše prednike vzgojilo k izjemnemu talentu za samoorganiziranje v obdobjih takšnih ali drugačnih stisk. To je ena slovenskih posebnosti, ki nam jih priznavajo celo tujci.

281 Delavci Revoza v Novem mestu ne hvalijo svoje menze samo zaradi kvalitete ponudbe in cene, ampak še zlasti enakosti porcij(!). Danes že pokojni mesar P. B. iz Škocjana, ki je dobavljal meso, je rad tožil, da ni problem kvaliteta, ampak enakost zrezkov oziroma kosov mesa. V sendvičih ali na obloženih kruhkih pod nobenim pogojem ne smejo biti različni kolobarčki salame, kar je v naših trgovinah še vedno običajna praksa.